

PUBLICISTIKA NA NJEMAČKOM JEZIKU U ZAGREBU U DRUGOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA

Mr Daniela Živković

»Naši bi se latinci i germanisti učinili mnogo zaslužni, da zasuču rukave, pa da stanu prevrtati po sveučilišnoj, kaptolskoj i akademskoj knjižnici proučavajući latinske i njemačke pisce zagrebačke ispod konca prošloga vijeka i iz početka današnjega. Tu bi se našlo sila građe za kulturni razvitak našega Zagreba«.

N. Andrić¹

UVOD

Druga polovica 18. stoljeća u Zagrebu je doba kada latinski jezik ustupa mjesto njemačkom pod utjecajem političkih, socijalnih, ekonomskih i kulturnih zbivanja. Sve se to odražava i u izdavačkoj djelatnosti imajući za posljedicu objavljivanje djela i na njemačkom jeziku. Upravo ove okolnosti potiču istraživanje tog publicistički još nedovoljno poznatog razdoblja. Tijekom rada se pokazalo da fond Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu sadrži dovoljno građe za istraživanje publicistike na njemačkom jeziku u Zagrebu u drugoj polovini 18. stoljeća.

Ovo je istraživanje popraćeno prikazom prilika u drugoj polovici 18. stoljeća važnih za izdavačku djelatnost.

POVIJESNE PRILIKE

U drugoj polovici 18. stoljeća, za vladanja Marije Terezije i Josipa II., dovršena je apsolutistička organizacija Habsburške monarhije. Terezijansko-jozefinsko zakonodavstvo imalo je posebnog značenja za jačanje njemačkog jezika, jer je taj jezik trebao povezivati državu u jaču cjelinu. Kad su poslije ukidanja Isusovačkog reda (1773) srednje i visoke škole prešle u državne ruke, njemački je jezik zamijenio latinski kao nastavni jezik u srednjim školama i većini visokih škola. Novouvedena obavezna osnovna škola (Allgemeine Schulordnung 1774. u austrijskoj i Ratio studiorum 1777. u ugarskoj polovici države) imala je cilj svuda proširiti poznavanje njemačkog jezika. U spisima visokih funkcionara austrijskog školskog sistema izražena je na-

¹ Andrić, str. 22.

da da će upravo škola moći za nekoliko generacija germanizirati čitavo stanovništvo. Ostali jezici smatrani su jezicima puka i seljačkog stanovništva. Njemački jezik postaje jezikom administracije i kulturnog života.²

STANOVNIŠTVO ZAGREBA³

Statistički podaci rekonstruirani iz spisa 18. stoljeća govore o dimenzijama i karakteru grada Zagreba. Sastojao se od Gornjeg grada s podgrađem, Kaptola s Novom Vesi, Vlaške ulice (od Bakačeve do Draškovićeve ulice), te sela i zaselaka gradskih kmetova na širem gradskom području.

U Zagrebu je prije dvije stotine godina živjelo 7000 — 8000 stanovnika. Sastav stanovništva obzirom na slojeve feudalnog društva i raznovrsne interese pojedinih dijelova grada mogao je dati životu određenu raznolikost. Broj doseljenika nije bio velik. U posljednjoj četvrtini 18. stoljeća u grad je godišnje dolazilo dvadesetak novih građana. Među njima je bilo pripadnika različitih društvenih slojeva. U popisima novih građana Zagreba javlja se tada jedan novi tip građana. Uz njihova je imena osim narodnosti, vjere, katkad mjesta odakle potiču i staleške pripadnosti naveden pridjev »litteratus«. Riječ znači pismen i označuje školovana čovjeka. S »litteratus« su najvjerojatnije označavani mladići koji su završili školovanje, a još nisu stekli neko zvanje. Nije poznato da li su takvi završili samo osnovnu školu, gimnaziju ili fakultet. Sigurno je da je među pismenima bilo ljudi različitih društvenih slojeva i iz raznih krajeva Hrvatske: sinova zagrebačkih građana i oslobođenih kmetova, grofova i plemića. Među visoko školovanim stručnjacima odvjetnici su bili oni koji su najčešće tražili da budu primljeni među zagrebačke građane. Općenito najčešće su primani obrtnici i trgovci. Obrtnici su doprinosili raznolikosti struka zastupljenih u gradu a također i višestranosti stanovništva. Među njima je osim Hrvata bio i velik broj stranaca koji su dolazili iz mnogih zemalja, uglavnom srednje Evrope. Poznato je da je u posljednjih trideset godina 18. stoljeća među prave zagrebačke građane primljeno 570 novih. Od toga je bilo 392 (69%) Hrvata, a 178 (31%) stranaca različitih narodnosti. Od 178 stranaca bilo je 170 obrtnika i trgovaca. Dakle, gotovo su svi pripadali ovim zanimanjima. Stranih visoko školovanih stručnjaka i posjednika primljeno je kroz to vrijeme samo osam. To je neznatan broj ako se ima u vidu da je to vrijeme germanizatorskih akcija Josipa II. (1780—1790). One se ne opažaju na prinovi zagrebačkog građanstva.

TKO JE U ZAGREBU ČITAO NJEMAČKE PUBLIKACIJE?

Obzirom na ulogu njemačkog jezika mogu se unutar promatranog razdoblja razlikovati dvije faze: prva od 1750. do otprilike 1775. i druga od 1775. do 1800. godine.

U prvoj se fazi koristio latinski u političkom i intelektualnom životu. U ostalim se sferama gradskog života govorio kajkavski hrvatski. O tom piše Adam Oršić u svojim memoarima gdje kaže da su »samo civiliziraniji Hrvati poznavali njemački, a općenito se govorilo hrvatski i latinski«.⁴ Nje-

² Grafenauer, op. cit.

³ Dobronić, str. 3—13.

⁴ Oršić, str. 32.

mačkim su se služili »purgari«, što je bio naziv za doseljene obrtnike i trgovce, zatim građani i plemstvo koje se školovalo izvan Hrvatske te je održavalo poslovne i kulturne veze sa zemljama u kojima se govorilo njemački.⁵ Tako su se npr. grofovi Oršići i Draškovići služili njemačkim, ali su svakodnevno govorili kajkavski hrvatski.⁶ U to doba A. Baričević piše latinski. B. Krčelić pisao je hrvatski i latinski, a znao je i njemački.⁷ Tada se javljaju i počeci njemačkog kazališta u Zagrebu.⁸ U početku su to bili diletanti iz plemstva, a kasnije se i u građanskim krugovima javlja interes za njemačku dramu. Može se zaključiti da je u to doba poznavanje njemačkog jezika bilo sastavni dio obrazovanosti inteligencije.

Do velikog preokreta u upotrebi njemačkog jezika u Zagrebu dolazi oko 1775. godine. On je bio uvjetovan slijedećim okolnostima. Godine 1773. njemački jezik zamijenjuje latinski kao nastavni jezik u srednjim i u većini visokih škola. Dekret Josipa II. iz 1774. godine, prema kojem je njemački jezik trebao odmah ili najkasnije za tri godine zamijeniti latinski u upravi i pravosuđu, naišao je na otpor jer su se službenici u upravi pobojali da će zbog nedovoljnog poznavanja njemačkog izgubiti namještenje.⁹ Ipak je poznato da su od početka 1786. do 1790. vođeni zapisnici sjednica magistrata na njemačkom jeziku.¹⁰ Proces germanizacije znatno je bio ubrzan premještanjem generalne komande Vojne krajine iz Varaždina u Zagreb 1786. godine.¹¹ Ovdje stacionirana vojska koristila je njemački jezik u službenom i svakodnevnom životu. Godine 1775. osnovana je u Zagrebu zidarska loža »Zu den drei Drachen« koja se služila isključivo njemačkim jezikom.¹² Zagrebačka se biskupija služila s više jezika na što upućuje »Rituale Romano Zagrabiense« iz 1796. godine. Usporedna izdanja propovijedi na hrvatskom i njemačkom jeziku pokazuju dvojezičnost crkvene objave u gradu.¹³ Godine 1776. otvorena je Akademija znanosti koja je obuhvaćala teološki, pravni i filozofski fakultet te tako potakla razvoj inteligencije.¹⁴ Njemački se jezik javlja i u drugim društvenim slojevima. L. Dobronić¹⁵ navodi da su se 1775. godine doselila tri njemačka zanatlije, a 1777. čak četiri u Zagreb. U posljednjih trideset godina 18. stoljeća doselilo se i pet njemačkih trgovaca.

Iz svega proizlazi da je u razdoblju od 1775. do 1800. njemački jezik zamijenio latinski kao jezik nadregionalne komunikacije.¹⁶ Može se sa sigurnošću pretpostaviti da je u zadnjoj trećini 18. stoljeća dio hrvatskog stanovništva u gradu Zagrebu bio bilingvalan te da su oni bili potencijalni čitaoci njemačkog štiva. U toj drugoj fazi njemački je jezik plemstva, oficira, inteligencije i tzv. »njemačkih građana«. Pod pojmom »njemački građani« podrazumijevalo se trgovce i zanatlije koji su izrađivali raskošniju robu za grad-

⁵ Kessler: Lesebarrieren, str. 324.

⁶ Oršić, op. cit.

⁷ Kessler: Lesebarrieren, str. 324. — Kessler: Buchproduktion, st. 476—477.

⁸ Deželić: Iz njemačkog Zagreba, str. 6.

⁹ Grafenauer, op. cit.

¹⁰ Deželić: Iz njemačkog Zagreba, str. 5.

¹¹ Kessler: Aus der Dominanz, str. 71.

¹² Deželić: Iz njemačkog Zagreba, str. 10. — Deželić: Kroatien-Slawonien, str. 1069.

¹³ Kessler: Buchproduktion, st. 382.

¹⁴ Horvat, str. 53.

¹⁵ Dobronić, str. 12—13.

¹⁶ Kessler: Aus der Dominanz, str. 72.

ske potrebe.¹⁷ Tako njemački ne postaje samo sredstvo komunikacije među navedenim strukturama stanovništva već i statusni simbol.

Zanimljivi su podaci o zadnjem desetljeću 18. stoljeća. Tako A. Oršić navodi da je nakon smrti Josipa II., 1790. godine, kratko vrijeme postojala tendencija upotrebe hrvatskog jezika.¹⁸ No daljnji je prodor njemačkog jezika u gradski život bio nezaustavljiv. Na njemu su se temeljili kulturni i privredni odnosi s ostalim dijelovima Monarhije. Vrlo je indikativno da 1795. godine Franz Kornig piše u Zagrebu hrvatsku gramatiku za Nijemce. U predgovoru ističe da se nekoliko zadnjih godina u Hrvatskoj nalazi toliko Nijemaca da je izdavanje ovakve gramatike neophodno.¹⁹

Tako se tek u razdoblju od 1775. do 1800. godine razvijala u Zagrebu kultura na njemačkom jeziku o čemu svjedoči i bibliografija na kraju rada. U prilog tom zaključku govori i podatak da je u razdoblju između 1750. i 1800. prva knjiga na njemačkom objavljena tek 1767. godine. Bila je to upravo Nova slavonska, i nimacska gramatika Antuna Matije Reljkovića.

KNJIŽARSTVO U ZAGREBU U DRUGOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA²⁰

Budući da je cilj ovog rada istražiti publicistiku na njemačkom isključivo tiskanu u Zagrebu, neophodno je ukratko prikazati knjižarstvo u tom gradu u drugoj polovini 18. stoljeća. Od 1750. do 1774. godine djelovala je u Zagrebu samo jedna, a otada do konca stoljeća dvije tiskare. Te tiskare su tijekom vremena mijenjale vlasnike i lokacije u gradu. U većini slučajeva tiskari su istodobno bili izdavači i raspačavatelji.

1753. godine preuzeo je zaduženu zemaljsku tiskaru Antun Reiner od nasljednika Jana Weitza i upravljao njome do 1758. godine. U relativno kratkom razdoblju svojeg djelovanja tiskao je priličan broj knjiga. Neobično je važno da je nastavio izdavati kalendar »Calendarium Zagrabienſe« u kojem je donosio i popis knjiga koje je prodavao u kraljevskom domu.

Reinerovu je tiskaru preuzeo Kajetan Franjo Härl. On je došao iz Graca i vodio je tiskaru od 1759. do 1763. godine. Nazivao se »vnogoslavnega kraljevstva Horvatskoga slovo-pritiskavec«. U njegovom se latinskom kalendaru iz 1762. godine nalazi popis knjiga koje prodaje. Härl je 1763. godine svoju tiskaru prodao Josipu Ivanu Schotteru, koji se nazivao »incltyi regni Croatiae typographus«.

Već 1764. godine je na dražbi tu tiskaru kupio Franjo Ksaver Zerausheg (Cerausheg, vjerojatno prije Cerovšek), posljednji »Incltyi Regni Croatiae typographus« ili Horvatczkoga szlavnoga Orszaga Štampar«. Budući da on nije bio izučeni tiskar, morao je 1766. godine zaposliti izučenog upravitelja. Bio je to tiskar Antun Jandera. Tako od 1766. na knjigama piše »slovima Franje Žaverija Zeraushega po Antoniu Janderi Faktoru«. A. Jandera je bio Čeh. Zanat je učio u različitim mjestima. Tvrdio je da zna njemački, latinski, češki i hrvatski. Kako je s vremenom Zerausheg zapao u dugove, tiskara je predana klobučaru Andriji Besseu, kojem je Zerausheg bio dužan. Tako se 1768. tiskaju knjige »pri Andrašu Besse klobučaru per Antoniam Jandera factorem«.

¹⁷ Kessler: Lesebarrieren, str. 324.

¹⁸ Oršić, str. 19.

¹⁹ Kornig, str. 4—6.

²⁰ Jakić: Zagrebački štampari. — Kessler: Buchproduktion. — Klaić, op. cit.

Navodno je 1769. godine izgorjela radiona u Gornjem gradu. No sigurno je da je 1769. Zagrebački kaptol osnovao u Novoj Vesi »Kaptolsku tiskaru«, koju je vodio Antun Jandera. Iste godne tiskara se preselila iz Nove Vesi na Kaptol u Premužićevu kuću. U tiskari je radilo 16 radnika. Djelovanje ove tiskare od 1769. do 1772. godine bilo je obilno i raznoliko. Jandera je tiskao velik broj knjiga i nastavio s izdavanjem kalendara. 1771. godine pokrenuo je izdavanje prvog časopisa u Hrvatskoj »Ephemerides Zagrabienenses«, od kojeg je izašlo 50 brojeva na latinskom jeziku. Važno je istaknuti da je Jandera u razdoblju koje obuhvaća ovaj rad objavio u Zagrebu prvu knjigu na njemačkom jeziku. Bila je to Reljkovićeve »Nova slavonska, i nimacska grammatika«, tiskana 1767. godine. Jandera je u razdoblju svojeg djelovanja tiskao ukupno 4 knjige na njemačkom jeziku — 1 ispitni tekst (11), 1 udžbenik (22), 2 grammatike (23, 28) (tablica 2). Nakon njegove smrti 1772. godine ostalo je 27 naslova njegove naklade u čak 10515 primjeraka, što također svjedoči o njegovoj aktivnosti.

Tablica 1. *Publikacije (svesci) objavljene na njemačkom jeziku u Zagrebu od 1750. do 1800. godine obzirom na tiskare.*

GODINA	J	K	T	B	N	s.n.	UKUPNO SVEZAKA
1750—1766.							
1767.	28						1
1771.	22,23						2
1772.	11						1
1779.		12					1
1780.		16,39					2
1781.		39	19,24,25				4
1782.			13				1
1783.			18				1
1785.						17	1
1786.			2,3,34				3
1787.		38					1
1788.			36				1
1789.			21				1
1790.			31				1
1792.			36				1
1793.			40				1
1794.			4,35	1,32		30	5
1795.		5,6,26		1,7,8,9, 20,35			9
1796.				10,29	37		3
1799.					15		1
1800.					7		1
s.a.			14,27				2
UKUPNO SVEZAKA	4	8	17	10	3	2	44

Legenda

B Biskupska tiskara

J Tiskara Antuna Jandere

K Tiskara Josipa Karla Kotschea

N Tiskara Antuna Novosela

s.a. bez godine

s.n. bez podataka o tiskari

T Tiskara Johanna Thomasa Trattnera

Broj u tablici označuje bibliografsku jedinicu iz »Bibliografija publikacija na njemačkom jeziku objavljenih u Zagrebu 1750—1800«.

Tablica 2. *Omeđene i periodičke publikacije objavljene na njemačkom jeziku u Zagrebu od 1750. do 1800. godine obzirom na teme.*

OMEĐENE PUBLIKACIJE										
F	E	M	E	J	K	T	B	N	s.m.	UKUPNO
Vjerska pouka i teologija					26,6,5	27,13 4,3,			30	9
Poljoprivreda							2,9,10			2
Tehnika								15		1
Medicina						35,36 40				3
Prigodnice					38	34,31 25,24,19				6
Obrazovanje i rasonoda							8,9 32,1			4
Ispitni materijal	11				39,16				17	4
Udžbenik		22								1
Gramatike		28,23				14	20			4
Politika					12	18				2
Katalog								37		1
PERIODIČKE PUBLIKACIJE										
Kalendar							7			1
Novine						2,21				2
UKUPNO	4				7	16	9	2	2	40

Kada se govori o tisku njemačkih knjiga u Zagrebu, važan je podatak koji proizlazi iz molbe knjigoveže i knjižara Zeraushega 1769. godine, a u kojoj on navodi da je o vlastitom trošku uveo tisak njemačkih knjiga u Hrvatskoj. Tada se u okviru germanizacije zahtijevalo da tiskari uz latinička slova imaju i gotička za tisak knjiga na njemačkom. Poznato je da je 1782. godine Zerausheg djelovao u Zagrebu kao knjižar i knjigoveža.

Nakon smrti Antuna Jandere tiskaru je preuzela njegova žena Julijana, a 1773. godine uzela je za upravitelja Josipa Karla Kotschea. Kasnije se za njega udala. On je preselio tiskaru u Gornji grad i 1779. godine se potpisuje »građanin i štampar ove kraljevske i slobodne varoši«. Kotsche vodi tiskaru pod svojim imenom do 1804. godine. Osamdesetih godina on uglavnom tiska katekizme. U razdoblju od 1779. do 1795. godine tiskao je 7 knjiga na njemačkom jeziku — 3 vjerskog sadržaja (5, 6, 26), 1 prigodnicu (38), 2 knjižice s područja školstva (16, 39) i 1 publikaciju političkog sadržaja (12) (tablica 2).

Bečki tiskar i nakladnik Johann Thomas Trattner imao je mnogo područnica u cijeloj monarhiji. Tako je 29. siječnja 1773. dobio privilegij da u Varaždinu otvori tiskaru s isključivim pravom na tisak kalendara. Školske knjige s izuzetkom katekizama i udžbenika za gimnazije tiskala je Sveuči-

lišna tiskara u Pečuhu na temelju isključivog privilegija dodijeljenog 1777. godine. Već 1774. Trattner otvara u Zagrebu svoju podružnicu. Otada postoje u Zagrebu dvije tiskare.

Trattner od početka vodi sa svojim konkurentom Kotscheom bitku oko privilegija za tisak. Kako Trattner nije živio u Zagrebu, tiskaru su vodili njegovi upravitelji Stjepan Veiginger i Franjo Hörner. Hörner je 1789. počeo objavljivati novine na njemačkom jeziku »Kroatischer Korrespondent«. U gotovo dvadesetogodišnjem razdoblju djelovanja u Zagrebu Trattner je objavio na njemačkom jeziku 16 naslova u ukupno 17 svezaka (naslov 36 je tiskan u 2 dijela), prvo 1779. a posljednja dva 1794. godine (tablica 1). Bila su to 4 djela vjerskog sadržaja (3, 4, 13, 27), 3 medicinskog (35, 36, 40), 5 prigodnica (19, 24, 25, 31, 34), 1 gramatika (14), 1 djelo s političkom tematikom (18) i 2 novinska naslova (2, 21).

Nakon što je Trattneru istekao privilegij za tisak kalendara i školskih knjiga prodao je 1794. godine svoju tiskaru s knjižarom zagrebačkom biskupu Maksimilijanu Vrhovcu. M. Vrhovac tiska već iste godine između ostalih i dva djela na njemačkom jeziku. 1795. objavio je 1 kalendar i 5 knjiga na njemačkom, a 1796. dvije (prema impresumu djela). Tako je u vrlo kratkom razdoblju od 1794. do 1796. godine objavljeno u Biskupskoj tiskari 10 svezaka na njemačkom jeziku. Među njima je i jedina knjiga koja je u promatranom razdoblju tiskana latinicom na njemačkom jeziku — »Wald-Szenen« J. Schwerdlinga. Biskupska tiskara nalazila se u Vlaškoj ulici u biskupovoj kući. 1795. godine dobio je biskup Vrhovac privilegij za tiskanje i raspačavanje knjiga.

No iste je godine predao tiskaru svojem šurjaku Antunu Novoselu, koji je uz tiskaru odmah otvorio i knjižaru. Vrlo je važno da već 1796. objavljuje prvi opširan katalog ove knjižare »Verzeichniss der Bücher, welche in der kais. königl. privilegierten von Novoszel'schen Buchhandlung in Agram...«. Iz njega se može saznati što se krajem 18. stoljeća čitalo u Zagrebu. Bila su to latinska, njemačka, francuska, hrvatska i grčka djela. Uzme li se u obzir kontinuitet Biskupske tiskare i Novoselove tiskare objavljene su 1796. godine u istoj tiskari 3 knjige na njemačkom (2 s impresumom Biskupske, a 1 s impresumom Novoselove tiskare). Taj je broj značajan ima li se u vidu podatak iz bibliografije V. Deželića »Biskupska, a zatim Novoselska tiskara u Zagrebu 1794—1825«, prema kojoj je 1796. tiskano ukupno 17 djela. Tiskaru je Novosel vodio do svoje smrti 1800. godine. U razdoblju od 1796. do 1800. objavljene su dvije knjige i jedno godište kalendara na njemačkom koje u impresumu sadrže podatak o Novoselovoj tiskari. Iz post scriptuma Rohrovom djelu »Kurschmied« proizlazi da su knjižare u to doba imale i posredničku ulogu. Tako autor djela napominje da se u vezi s nabavom u knjizi preporučene masti i praška može obratiti Biskupskoj knjižari (1796) koja je imala točnu adresu autora.²¹

Poznato je da je oko 1795. godine djelovao u Zagrebu knjižar Franjo Ksaver Mühler.

Prema tome, u razdoblju od 1767. do 1800. godine tiskano je u Zagrebu 40 naslova na njemačkom jeziku (tablica 2), a ukupno 44 sveska (tablica 1), jer su naslovi (1), (7), (36), (39) tiskani u dva sveska. Najviše je publicirano na njemačkom 1795. godine (9 svezaka) (tablica 1), a među tiskarima prednjačio je Trattner sa 17 svezaka.

²¹ Rohr, str. 108.

KNJIŽNA PRODUKCIJA U ZAGREBU OD 1750. DO 1800. GODINE

Podatak da je u razdoblju od 1750. do 1800. godine objavljeno u Zagrebu 40 naslova na njemačkom jeziku podupire tvrdnju da se krajem 18. stoljeća u Zagrebu razvijala kultura na njemačkom jeziku. Ovih 40 naslova uključuje 37 omeđenih publikacija i 3 periodičke — jedan kalendar i dvoje novine (tablica 2). S kulturno-povijesnog gledišta vrlo zanimljive podatke pružaju predgovori objavljenih knjiga. Autori često u predgovoru djela naglašavaju da je djelo malo, »Werkchen«. Zatim ističu svoje patriotske pobude i opću korist svojih radova. Često navode djela koja su im bila poticaj ili uzor pri pisanju. Tematika ovih 37 omeđenih publikacija bila je raznovrsna. Ima vjerski poučnih i teoloških djela, zatim poljoprivrednih priručnika, medicinskih djela, knjiga za obrazovanje i razonodu, gramatika, ispitnih materijala i udžbenika, djela političkog sadržaja i jedan katalog. O autorima ovih knjiga ima relativno malo biografskih podataka.

Vjerski poučna i teološka djela

Tematska analiza je pokazala da je u istraživanom razdoblju objavljeno najviše djela vjerski poučnog i teološkog karaktera. Tako je od ukupno 37 knjiga na njemačkom jeziku čak 9 takvog sadržaja (tablica 2). To su najčešće propovijedi, molitve i traktati. Kotsche je tiskao propovijed anti-revolucionarnog karaktera.²² Jedan od autora, Albert Complojer (ili kapuciner Albertus) bio je nedjeljni propovjednik u Bolzanu, gdje je propovijedao protiv francuske revolucije.²³ Četvrto izdanje njegove propovijedi »Der französische Freiheitsbaum« i dodatak »Ermahnungsrede« objavljeni su 1795. godine. U predgovoru djelu »Der französische Freiheitsbaum« Complojer govori o »mržnje vrijednom drvu slobode koje se sada 1792. počinje saditi na raznim mjestima u Evropi«. Naglašava da mu je cilj »izazvati nepomirljivu mržnju prema zaraznoj vrućici slobode«. Smatra da je »dužnost kršćanskih država da spriječe da se ovo omraženo drvo bilo gdje podigne«. Kotsche je iste godine tiskao i propovijed Roberta Prennera »Predigt von der Beichte« koja je održana u Beču. Trattner je objavio oratorij »Der Todt Jesu« poznatog pruskog klasicističkog pisca Karla Wilhelma Ramlera, koji je živio od 1725. do 1798.²⁴ Ostala teološka djela objavio je također Trattner. To su »Das Amt der heiligen Messe... Nebst Morgen — und Abendgebet« iz 1786., zatim »Auserlesene Gebeter eines ächten Christen« iz 1794. i »Fünf kurze Gespräche eines Christen mit einem Freydenker«²⁵ iz 1782. Godine 1795. su u Biskupskoj tiskari objavljene dvije propovijedi Johanna Schwerdlinga pod naslovom »Zwey Predigten vom besonderen Werthe der wahren Religion bei widrigen Schicksalen der Staaten«, koje je autor održao u župnoj crkvi u Varaždinu.

Poljoprivredni priručnici

Poljoprivredni priručnici su u to doba objavljivani na hrvatskom.²⁶ Često su to bili prijevodi. Na njemačkom su objavljena samo dva djela takve

²² Kessler: Buchproduktion, st. 382.

²³ Deželić: Kroatien — Slawonien, str. 1071.

²⁴ Kessler: Buchproduktion, st. 777.

²⁵ Prema Kessler: Buchproduktion, Giese 1801, st. 1243.

²⁶ Kessler: Buchproduktion, st. 383.

vrste, što se može objasniti i strukturom čitalaca koji su znali njemački. Oba djela, »Kurschmied in der Noth« Konrada Rohra i »Der Kunsterfahrene Spargelgärtner« P. Engelthalera objavljena su u Biskupskoj tiskari 1796. godine. Konrad von Rohr bio je perovođa u karlovačkoj i varaždinskoj vojnoj komandi. U posveti svojeg djela navodi da je ono rezultat znanja koja je stekao za vrijeme službovanja u vojsci i na predavanjima koja je savjesno pohađao u Bolnici za životinje u Beču. Poticaj da napiše djelo o liječenju konja i rogate marve bio je nedovoljan broj veterinarina i kovača u našim krajevima, koji se razumiju u liječenju takvih životinja. Vjerovao je da će ovom raspravom o liječenju rogate stoke unaprijediti veterinarstvo. Već u predgovoru Rohr svojim zemljacima preporuča kao lijek univerzalni prašak kojeg je sam proizveo. Tematski izuzetno je djelo župnika Engelthalera »Der Kunsterfahrene Spargelgärtner und immerwährender Spargelkalender oder kurze und deutliche Anweisung zur Erzeugung, Pflanzung und Behandlung des Spargels, nebst Unterricht, was durch das ganze Jahr in jedem Monat bei Erziehung eines schönen Spargels, zu thun nothwendig ist«. Ovo je praktično prerađeno izdanje. Priređivač piše u predgovoru da ga je sam autor uputio na svoje djelo objavljeno 1792. godine.²⁷ Priređivač je sve upute autora o uzgoju šparge primijenio u praksi. Odlučio se na ovo izdanje kako bi ljubiteljima šparge otkrio tajnu o uzgoju te biljke. Engelthalerov je tekst proširio dodatnim napomenama. Djelo je prerađeno u veljači 1795. godine, a priređivač je nažalost nepoznat.

Tehnika

»Meine Bemühungen zum Nutzen des Vaterlandes; wie nemlich, auch die kleinen Flüsse des Königreichs Kroatien schiffbar gemacht werden können« Sebastiana Hochmeyera jedina je publikacija s područja tehnike objavljena na njemačkom. Tiskana je u Novoseloj tiskari, vjerojatno 1799. godine. S naslovne strane saznajemo da je tada bio geodet i graditelj u Varaždinu. Vrlo sadržajan predgovor donosi mnoštvo biografskih podataka o autoru. Hochmeyer je odrastao u Petrinji i Bjelovaru. Od 1778. godine radi kao geodeta u Hrvatskoj. Bavio se posebno crtanjem karata i dobro upoznao vodene tokove. Materinji jezik mu je bio hrvatski. »Ovo malo djelo namijenjeno zemljacima« napisao je na hrvatskom, a kako bi ga mogli upoznati i »njemački čitaoci« objavio je njemački prijevod. Važno je istaknuti da autor u predgovoru govori i o ulozi biskupa Maksimilijana Vrhovca kao mecena i izdavača. Hochmeyer mu se, nemajući dovoljno novaca za objavljivanje, obratio za pomoć. Vrhovac je besplatno tiskao najavu ovog djela i pokrenuo pretplatu kako bi omogućio izdavanje. Nije slučajnost što on već krajem 18. stoljeća podupire izdavanje knjige o reguliranju i poboljšanju plovnosti rijeka u Hrvatskoj. Poznato je da se on već tada zalagao za prometno i gospodarsko povezivanje hrvatskih zemalja i pokrajina.²⁸ Hochmeyer se u predgovoru zalaže za reguliranje rijeka u Hrvatskoj naglašavajući gospodarsku stranu takvog pothvata. Rijekama bi neiskorištena roba i namirnice stizali do potrošača u Zagrebu, a izvozila bi se i u susjedne zemlje. Autor se ovdje zalaže i za ekonomičnije iskorištavanje drveta i unapređivanje šumarstva, čemu je namjeravao posvetiti slijedeće djelo.

²⁷ Gesamtverzeichnis, 1981, sv. 33, str. 213.

²⁸ Pavličević, str. LV, LIX.

Medicina

U to je vrijeme većina popularno-medicinskih izdanja objavljena na hrvatskom jeziku.²⁹ Samo su tri djela takvog sadržaja tiskana u Zagrebu na njemačkom jeziku. Sva je tri tiskao Trattner.

1794. je objavljen njemački prijevod djela »Von der Onanie oder...« Simon Andre Tissota. Tissot³⁰ je djelo napisao na francuskom. Bio je poznati švicarski liječnik, profesor u Lausani i Padovi. Živio je od 1728. do 1797. godine. »Medicinisches Handbuch« Johanna Augusta Unzera objavljen je u dva sveska između 1788. i 1792. godine. Unzer³¹ je bio liječnik iz Altone, a živio je između 1727. i 1799. godine. »Von der Erfahrung in der Arzneykunst«, djelo švicarskog liječnika Johanna Georga Zimmermanna (1728—1795),³² objavljeno je 1793. godine.

Prigodnice

U zadnjoj trećini 18. stoljeća naglo se povećava broj tiskanih prigodnica.³³ U razdoblju između 1781. i 1790. objavljeno je u Zagrebu šest prigodnica na njemačkom (tablica 2). Sve su bili nekrolozi.

Stephan von Koloswáry, »kanonik zagrebačke katedrale, doktor i nastavnik teologije, kao i prodekan Teološkog fakulteta ovdašnje Akademije«, održao je u crkvi sv. Marka u Zagrebu nekrolog carici Mariji Tereziji, koji je objavljen 1781. godine.

Augustin Mitscherling, »k. k. Feld-Kriegssekretär, održao je također nekrolog Mariji Tereziji. Ovaj je nekrolog 1781. godine doživio drugo izdanje, a objavljen je na njemačkom i latinskom jeziku. Poznato je samo da je Mitscherling umro iza 1800. godine.³⁴

Nekrolog »Trauerrede auf den Tod... Herrn Johann Bedekowitsch von Kumur...« sastavio je, preveo na njemački i održao Filip Wohlgemuth 14. ožujka 1787. godine u crkvi sv. Marka u Zagrebu. Ovu prigodnicu je iznimno tiskao Kotsche, dok su sve ostale objavljene kod Trattnera (tablica 2). Poznato je da je Wohlgemuth živio između 1742. i 1804., te da je bio kanonik i profesor u Zagrebu.³⁵

Djelo »Klage eines Seelenhirten beim Tode Josephs Gállyuff, Bischofs von Agram« Ignaca Szent-Martonya objavljeno je 1786. godine. Životopis ovog autora vrlo je uzbudljiv. Ignac Szent-Martony rođen je u zagrebačkoj nadbiskupiji 28. 10. 1718. godine. U Isusovački red ušao je 17. 10. 1726., neko je vrijeme proučavao matematiku u Grazu. Zatim je na preporuku portugalske vlade poslan kao vrstan geometar u Brazil, gdje je ostao više od deset godina. Nakon ukinuća Isusovačkog reda bio je godinama zatvoren u Portugalu, dok 1760. nije oslobođen na intervenciju Marije Terezije. Nakon toga se

²⁹ Kessler: Buchproduktion, st. 385.

³⁰ *ibid.*

³¹ *ibid.*, st. 783.

³² *ibid.*, st. 787.

³³ *ibid.*, st. 394.

³⁴ *ibid.*, st. 772.

³⁵ *ibid.*, st. 786.

vraća u domovinu, te neko vrijeme radi kao profesor na zagrebačkoj gimnaziji. Zatim postaje župnik u Szombathelyu. Onda se opet vraća u Zagreb gdje djeluje sve do svoje smrti 1793. godine.³⁶

Nekrolog »Trauerrede auf Joseph II« Johanna Schwerdlinga objavljen je 1790. godine.

Obrazovanje i rasonoda

U promatranom razdoblju objavljena su u Zagrebu samo četiri djela na njemačkom jeziku koja su služila obrazovanju i eventualnoj rasonodi (tablica 2).

U našim je krajevima u zadnjoj četvrtini 18. stoljeća djelovao Franz von Dombay, prevodilac u Vojnoj krajini i orijentalist. Živio je od 1758. do 1810. godine.³⁷ Dobro je poznavao ukus publike koja je čitala njemački. Preveo je s arapskog na njemački i popratio objašnjenjima Abul Hasanovo djelo »Geschichte der mauritanischen Könige«, koje je 1794. do 1795. godine tiskala Biskupska tiskara u dva sveska. 1795. izašlo je u Biskupskoj tiskari i djelo »Popular-Philosophie der Araber, Perser und Türken«, koje je Dombay djelom sam napisao, a dijelom preveo iz orijentalnih rukopisa. Iste je godine objavljeno u Biskupskoj tiskari djelo F. Dombaya »Auszug der Lebensgeschichte des Propheten Mohammeds mit Bezug auf dessen Religions=politische und moralische Gesetze«. O nastanku ovog djela autor piše u predgovoru. Pri sastavljanju i diobi ovog malog djela rukovodio se francuskim prijevodom gospodina Pastoreta i španjolskim prijevodom istog djela koji je objavljen 1788. u Madridu. On je preveo i popratio objašnjenjima životopis proroka Muhameda. Dombay smatra da nije potrebno isticati koliko je važno ovo djelo, budući da ovi krajevi graniče s Turskom a njihovi stanovnici kontaktiraju s muhamedancima. U djelu »Popular=Philosophie« napominje da prema Arapima, Turcima i Perzijancima postoje predrasude, jer se dovoljno ne poznaje njihova kultura. U ovom je kontekstu važno i Dombayevo djelo »Geschichte der Scherifen, oder der Könige des jetzt regierenden Hauses von Marokko«, koje je napisao 1800, a objavljeno je tek 1801. godine.

Po sadržaju i stilu istaknuto mjesto zauzima idila »Wald-Scenen und Naturschönheiten« Johanna Schwerdlinga objavljena u Biskupskoj tiskari 1794. godine. Johann Nepomuk Schwerdling³⁸ rođen je u Beču 1758. godine. Poznato je da je od 1790. do 1798. bio u Zagrebu tajnik biskupa Maksimilijana Vrhovca, kao i profesor pastoralne i moralne teologije na Kraljevskoj akademiji, te njemački propovjednik u stolnoj crkvi. Bio je redovnik sv. Augustina. Umro je u Linzu 1833. godine. U predgovoru malom djelu »Wald-Scenen« piše o nastanku ove poezije u prozi. Uživajući u »Theorie der Gartenkunst« C. C. L. Hirschfelda radio je bilješke. Nadopunom ovih bilješki nastali su fragmenti koji su ga podsjećali na ugodne trenutke provedene u čitanju a opisuju šumske prizore i prirodne ljepote. Djelo je posvetio M. Vrhovcu. Zanimljivo je da je ovo jedina knjiga tiskana na njemačkom jeziku latinicom u Zagrebu između 1750. i 1800. godine. Korice knjige su ukrašene akvarelom.

³⁶ Deželić: Kroatien — Slawonien, str. 1070.

³⁷ Kessler: Buchproduktion, st. 759.

³⁸ Deželić: Kroatien — Slawonien, str. 1070—1071.

Gramatike, ispitni materijal i udžbenici

Gramatike

Sve veći interes za njemački jezik u Zagrebu u zadnja tri desetljeća 18. stoljeća očituje se u objavljivanju tri gramatike njemačkog jezika.

1767. godine objavljuje Jandera gramatiku Antuna Matije Reljkovića »Nova slavonska, i nimacska grammatika. Neue Slavonisch- und Deutsche Grammatik« koja je u nadolazećim desetljećima doživjela nekoliko izdanja.³⁹

1771. godine objavljuje Jandera gramatiku Josipa Ernesta Matijevića »Pomum granatum worinnen durch die in dem Löbl. Warasdiner Generalat übliche Croatische Redensart der wahre Kern der Deutschen Sprache expliciret wird und dieses meinen lieben patriotischen Trivialisten, besonders denen, deren Wappen hier beygedruckt, zum leichtesten Begriff als ein nützliches Präsent zum neuen Jahr«. U samom naslovu autor ističe da gramatika donosi osnovu njemačkog jezika te da je poklanja osnovno-školcima za Novu Godinu. Metajezik je kajkavski hrvatski. Svećenik J. E. Matijević pisao je na kajkavskom hrvatskom. Važno je spomenuti da je s njemačkog na hrvatski preveo djelo »Genovefa«. Prijevod je 1808. objavio knjižar Franz Rudolf o svojem trošku. To je bio prvi tekst s njemačkog govornog područja koji je ovdje imao poslovni uspjeh.⁴⁰

Oko 1785. godine objavljuje Trattner djelo »Grammatica Germanica ex Gottschedianis libris collecta« koju je vjerojatno priredio Matijević. Novo dopunjeno izdanje izlazi u Novoselovoj tiskari 1806. godine. Metajezik je latinski.

Svaka gramatika sadrži i malen rječnik.

Činjenicu da je tada u Hrvatskoj bilo stanovnika koji su govorili njemački potkrepljuje i gramatika hrvatskog jezika koju je Franz Kornig napisao za Nijemce. Pod naslovom »Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen...« objavljena je 1795. godine u Biskupskoj knjižari. Metajezik gramatike je njemački. Franz Kornig bio je nastavnik na osnovnoj školi u Zagrebu. Umro je 1807. godine.⁴¹

Udžbenik

Od udžbenika tiska Jandera 1771. godine čitanku za početnike »Lehr-Büchlein für die Anfängern aus Lesen, und Christen-Lehr zugleich erlernen können. Knisiczza za pochinajuche, iz koje steti y kerschanzki navuk szkupa navuchiti sze je mochi«, s tekstom na hrvatskom i njemačkom jeziku.

Ispitni materijali

Dosta podataka o tadašnjem školstvu sadrže knjižice s ispitnim gradivom za osnovnu školu i izvještaji s privatnih ispita.

Tako iz ispitne knjižice za osnovnu školu »Inhalt der Lehr-gegenstände zur öffentlichen Prüfung der Schüler in der königl. Hauptnationalschule in Agram... zu Ende des Schuljahrs den September 1785« koju je tiskao Kot-

³⁹ Katalog knjiga, 1984, sv. 10.

⁴⁰ Kessler: Buchproduktion, st. 404.

⁴¹ ibid., st. 767.

sche saznajemo da se u prvom razredu između ostalog ispitivalo čitanje slogova i riječi na tri jezika. Zatim se ispitivalo znanje prijevoda s hrvatskog na njemački od 20. stranice ABC knjižice, kao i poznavanje hrvatskih i njemačkih riječi navedenih na kraju te knjižice. U drugom razredu ispituje se hrvatsku i njemačku, a u trećem samo njemačku gramatiku. U četvrtom razredu ispituje se njemačku gramatiku i osnove latinskog jezika. Učenike se dodatno ispitivalo i gramatiku mađarskog jezika te znanje muzike i crtanja.

Zanimljiv je i izvještaj s privatnog ispita grofova Ludwiga i Karla Sermagea, koji je vodio Joseph von Sandor, svećenik zagrebačke biskupije, 1780. godine. Tiskao ga je Kotsche pod naslovom »Inhalt der Gegenstände aus denen sich die jungen Grafen Ludwig und Karl von Sermage... zu heil. Creutz den 29 Juny um 4. Uhr Nachmittag... einer öffentlichen Prüfung unterwerfen im Jahre 1780«. Traži se znanje pravopisa i krasopisa na njemačkom, latinskom i francuskom jeziku. Uvodna riječ ispitu održana je na njemačkom, a zahvala na kraju na francuskom. Što se jezika tiče, ove se učenike ispitivalo latinsku etimologiju, prijevod s latinskog na njemački, te prijevod njemačkih rečenica na francuski i obratno. Hrvatski jezik nije spomenut.

Slična je knjižica koju je tiskao Jandera, a sadrži izvještaj ispita Melchiora von Konotaya, Josepha von Konotaya i Paulusa von Busana održanog 1772. godine u Varaždinu: »Fragen aus der christlichen Lehre...«.

Politika

U promatranom razdoblju objavljena su samo dva teksta s područja politike. To su »Briefe über die Liebe für das Vaterland oder Correspondenz des Anapistemon mit dem Philopatros« pruskog kralja Friedricha II., tiskan kod Kotschea 1780. godine, i »Joseph des Zweiten Erinnerung an seine Staatsbeamten. Am Schlusse des 1783ten Jahres« koji je objavio Trattner.

Katalog

Jedini katalog objavljen na njemačkom jeziku između 1750. i 1800. godine je popis knjiga iz 1796. godine, koje su se po sniženim cijenama mogle kupiti u Novoseloj knjižari u Zagrebu »Verzeichniss der Bücher, welche in der Kais. koenigl. privilegirten von Novosselischen Buchhandlung in Agram um beygesetzte Preise zu haben sind«.

Prijevođi na njemački

U promatranom razdoblju objavljeno je 37 knjiga, od kojih je osam u cijelosti prijevod na njemački ili sadrže prijevode.

Hochmeyer je svoje djelo napisao na hrvatskom te odmah objavio prijevod na njemački. F. Wohlgenuth je sastavio nekrolog i preveo na njemački, ali izvorni jezik nije poznat. Dombay je s arapskog preveo »Geschichte der mauritanischen Könige« Abul Hasana, a »Popular-Philosophie« samo sadrži prijevode s arapskog. Dombayev »Auszug« sadrži djelomično prijevode, i to prema francuskom i španjolskom.

S francuskog su prevedena dva djela: »Briefe über die Liebe für das Vaterland« i Tissotovo djelo.

S latinskog je preveden tekst »Amt der heligen Messe«.

PERIODIČKE PUBLIKACIJE

Kalendar

Kalendar na njemačkom jeziku izlazi u Zagrebu od 1795. godine. To je »Deutscher Militär- und oekonomischer Schreibkalender für die Königreiche Kroatien, Dalmatien und Slawonien«, koji je prvi puta objavljen u Biskupskoj knjižari 1795. godine. Slijedeće sačuvano godište ovog kalendara je iz 1800. godine, objavljeno u Novoseloj tiskari pod naslovom »Neuer Militäe- und Wirtschaftskalender«. Izlazio je uz mijenjanje naslova sve do 1891. godine.

Novine u Zagrebu od 1750. do 1800. godine

Prve novine u Hrvatskoj »Ephemerides Zagrabienses« počele su izlaziti u siječnju 1771. godine. Tiskane su u Kaptolskoj tiskari na Novoj Vesi a izdavač i nakladnik je bio Antun Jandera. Objavljivane su na latinskom jeziku, a izašlo je svega pedeset brojeva.⁴² Nijedan primjerak nije sačuvan. Prema podatku u »Verzeichnis der vornehmsten gelehrten und periodischen Schriften, die für das Jahr 1786. um beygesetzte Preise zu bekommen sind« Trattner je 1784. godine izdavao novine »Agramer deutsche Zeitung«.⁴³ One su vjerojatno izlazile kratko vrijeme, a nijedan primjerak nije sačuvan. »Kroatischer Korrespondent« bile su treće novine objavljivane u Zagrebu.

»Kroatischer Korrespondent«

Pojava novina »Kroatischer Korrespondent« bila je povijesno uvjetovana. Godine 1787. počeo je rusko-turski rat u kojem je car Josip II. bio saveznik ruske carice Katarine II. On je želio proširiti svoju vlast na istok, no u tome ga je onemogućavala Turska koja je držala Savu i Dunav. Godine 1788. pomiče se središte ratnih zbivanja na hrvatsko područje. Tada Zagreb postaje etapno središte čitave zapadne fronte. Zbog toga se u Zagrebu javlja potreba za objavljivanjem vijesti s ratišta.⁴⁴

Najviše podataka o novinama »Kroatischer Korrespondent« i prilikama u kojima su one izlazile donose tekstovi »Ankündigung«, »Vorerinnerung« i »Nachricht«. Sama najava novina od 24. ožujka 1789. godine predviđa da će prvi broj izaći 4. travnja 1789. godine, te da će novine izlaziti dvaput tjedno, srijedom i subotom u 16 sati. Izdavač ovih novina J. T. Trattner obećaje da će nastojati donositi vijesti koje sakupljaju njegovi dopisnici, te da se tematski neće ograničiti na samo jedno područje. Vjerno će izvještavati o ratnim, političkim i crkvenim događajima. Vijesti iz inozemstva donosit će samo ako su u vezi s ratnim zbivanjima. Ipak osnovni će cilj biti što brže i točnije donijeti vijesti s područja Hrvatske, Slavonije i Vojne krajine. Izdavač lista poziva dopisnike na suradnju. Njihov honorar će se u početku sastojati od besplatnog primanja novina. Predviđa da će povećanjem broja

⁴² Horvat, str. 46.

⁴³ Kessler: Buchproduktion, st. 419.

Prema Kessler: Buchproduktion, Merkur von Ungarn I, 1786, str. 330—332. — Horvat, str. 52: »Tek petnaest godina nakon zagrebačkih latinskih novina pojavile su se 1786. u Zagrebu novine pod imenom Agramer deutsche Zeitung«.

⁴⁴ Horvat, str. 54—55.

pretplatnika porasti i njihov honorar. Navodi se i cijena oglasa. Zanimljivo je da će se već od prvog broja besplatno dobivati kao dodatak katalog knjiga koje se prodaju u Trattnerovoj knjižari.

Polugodišnja pretplata iznosila je bez poštanskih troškova dvije forinte a za pretplatnike izvan Zagreba tri forinte u što su bili uključeni poštanski troškovi. Pretplate su se primale do svibnja 1789. godine

Prvi broj novina se međutim pojavljuje tek 3. lipnja iste godine, neposredno pred napad na Beograd. U uvodu prvom broju izdavač napominje da novine počinju izlaziti sa zakašnjenjem zbog nepredviđenih okolnosti, te da će se poštivati novinarska tajna.

Tijekom 1789. godine objavljen je 61 broj ovih novina koje se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Većina brojeva ima četiri stranice a poneki šest ili osam što je ovisilo o broju vijesti. Novine su bile formata 16 x 20 cm, uobičajenog u ono vrijeme.

Svaki se broj sastojao od dva dijela: vijesti iz zemlje i vijesti iz inozemstva. Češće bi pojedini broj započinjao izvještajem s dvora.

Uredništvo je dobivalo vijesti od mnogobrojnih dopisnika, većinom sudionika zbivanja na ratnom području. Novine su pretežno donosile vijesti s bojišta, a i sam izdavač naglašava u pozivu na pretplatu od 27. studenog 1789. da vijesti s bojišta imaju prednost. Stalni dopisnici nalazili su se u Karlobagu, Senju, Rijeci, Trstu, Gospiću, Karlovcu, Glini, Petrinji, Drežniku, Slunju, Otočcu, Dubici, Varaždinu, Staroj Gradiški, Novom, Kostajnici, Dugom Selu, Petrovaradinu, Rači, Zemunu, Sibinju i Beču. U ovim su mjestima bili garnizoni i štabovi.

Zanimljiv je napis u broju 17 od 18. srpnja 1789. pod neobičnim naslovom »Od jednog prijatelja istine iz Karlovca« u kojem jedan čitalac javlja da neki dopisnici varaju urednike i lakovjerne čitaoce. On, kao sudionik rata želi dati istinit prikaz događaja. Na temelju toga se može pretpostaviti da neki dopisnici nisu objektivno prikazivali događaje. U obavijesti od 27. studenog 1789. izdavač naglašava da novine nastoje objavljivati izvorne izvještaje iako je očito da donose i vijesti iz drugih novina. Tako se nailazi na izvještaje iz »Grätzer Bauernzeitung«, »Hermanstädter Kriegsbote«, »Brünnerzeitung« i »Wiener Zeitung«. Dopisnici sakupljaju vijesti na različite načine. Tako npr. od kapetana koji su stigli u Trst iz Carigrada, s Levanta i s Jadranskog mora. Nadalje od Židova i Grka koji su kao trgovci putovali i bili koristan izvor vijesti. Inozemne vijesti stizale su iz Poljske, Švedske, Francuske i Turske. Iscrpan je i slikovit izvještaj o smrti sultana Abdul-Hamida IV i ustoličenju njegova nasljednika. Opširan je i dopis o opremanju poljskog poslanika pri odlasku u Carigrad. Nabrojene su namirnice koje je poslanik ponio za svoju svakodnevnu upotrebu. Kao poklone nosio je srebrne satove, jedan porculanski servis za kavu za 12 osoba i jedan servis od kineskog porculana za 6 osoba.

U vijestima iz zemlje prevladavaju ratna zbivanja. One iz Zagreba odnose se na kretanje trupa i opskrbu vojske. Tako se iz dana u dan izvještava o broju kola hrane i municije koja su prošla kroz Zagreb. Pojavljuju se vijesti o ranjenicima otpuštenim iz bolnice.

Broj 40 od 17. listopada 1789. donosi posebnu vijest o osvajanju Beograda 8. listopada 1789. godine i predaji turskog garnizona nakon što je grad bio napadnut uz podršku više od stotinu topova.

U nekim su brojevima izvještaji o sedam glavnih zgoditaka lutrije izvučenih u Beču.

Novine donose i lokalnu kroniku. Tako unatoč osnovne tematske orijentacije pružaju uvid i u područja života grada koja nisu direktno vezana uz ratna zbivanja. Tako se može pročitati da je 17. listopada 1789. godine održana predstava »Die Sklavinn« u čast pobjede vojskovođe Laudona. Nakon toga je slijedila baletna točka. Kazalište je vrvjelo od gledalaca. Novine donose vijesti i o drugim kazališnim predstavama. Ima i uzbuđljivih vijesti kao što je ova krađa usred Zagreba. U broju 40 piše da je u noći između 28. i 29. 10. 1789. iz kuće na Opatovini 57 ukradeni veliki srebrni sat i tri milanska talira. Na satu se nalazilo ime proizvođača Friedela kao i broj satova koje je dotada izradio, no vlasnik sata nije znao o kojem se broju radi. Onom koji nešto sazna o toj krađi i ukradeno donese vlasniku obećana je nagrada od dva dukata. Među oglasima se katkad javljaju osmrtnice. Zatim se u broju 14 reklamira knjiga »Neuestes deutsches Theater« koju objavljuje knjižar Trötscher iz Graza i na koju se može pretplatiti. Zatim se raspisuje natječaj za opskrbu uredskim materijalom. U broju 7 u vijestima izvan Zagreba javlja se o nestanku jednog vola kod mosta u Sisku. Piše se i o važnim stvarima kao što su poplave koje prijete Zagrebu.

U obavijesti od 26. studenog 1789. uredništvo apelira na patriotsku svijest građana i poziva na pretplatu za slijedećih pola godine. Ističe da bi svakom građaninu trebalo biti zadovoljstvo imati vlastite novine kakve su do tada mnogi priželjkivali. Poziva i one koji samo povremeno imaju neke vijesti da ih jave uredništvu.

Uredništvo se brinulo i o raspačavanju novina. Budući da su se neki pretplatnici žalili zbog zakašnjele dostave, izlaženje novina je pomnakueto na utorak i petak kako bi ih pretplatnici dobivali poštom srijedom i nedjeljom.

J. Horvat smatra da novine ne pokazuju utjecaj cenzure jer donose i vijesti nepovoljne za ratno vodstvo. Tako je u nekoliko izvještaja opširno opisana zbrka u korpusu generala Filipa Vukasovića. Također se ne može tvrditi da novine propagiraju »josefinizam«.

Činjenica što je sačuvano samo godište iz 1789. godine ne znači da su novine prestale izlaziti krajem te godine. Horvat smatra da su novine izlazile još neko vrijeme u toku slijedeće godine. O tom svjedoči i posljednji poziv na pretplatu od 26. studenog 1789. koja bi istekla krajem svibnja 1790. godine. Novine su vjerojatno izlazile dok težište ratnih operacija nije prebačeno u Srbiju. Povlačenjem vojske iz Hrvatske smanjivao se i broj pretplatnika. Sredinom 1790. godine počela se glavnina vojske prebacivati iz Hrvatske prema granicama Francuske i Belgije. Zbivanja u Francuskoj ubrzala su sklapanje mira s Turskom. Vrlo vjerojatno se Trattneru više nije isplatilo izdavati ovakve informativne novine. Nažalost, urednik ovih novina nije poznat. Izvještaji su vrlo jezgroviti. Pisani su ujednačenim stilom tako da postoji mogućnost da ih je prerađivao urednik i da su bile lektorirane. Može se pretpostaviti da su i dopisnici bili školovani ljudi.

Pored svojeg informativnog karaktera novine »Kroatischer Korrespondent« zasigurno imaju veliku kulturno-povijesnu vrijednost. Ove se godine u cijeloj Evropi obilježava 200. obljetnica francuske građanske revolucije. Isto je toliko vremena proteklo od pojave prvog broja novina »Kroatischer Korrespondent«. Stoga je u okviru istraživanja publicistike vrlo zanimljivo na-

vesti kada je i kako čitaocima ovih novina prije 200 godina prezentirana vijest o zbivanjima u Francuskoj. Prvi puta je spomenuta u broju 21 od 11. kolovoza 1789. godine. Zanimljivo je da se vijest pojavljuje posve neprimjetno u rubrici domaćih vijesti iz Zagreba od 11. kolovoza umetnuta u tekst ostalih vijesti. Mnogo govori način na koji je vijest objavljena. U tekstu se poziva na opširan izvještaj objavljen u novinama »Wienerzeitung« koja je potakla jednog rodoljuba da ispriča slijedeći događaj kao primjer. Grof Esterhazy je za vrijeme nemira u Parizu pucao na pobunjenike, te na mjestu poginuo braneci svojeg vladara. Rodoljub navodi ovaj slučaj herojskog djela kao uzor. Neposredno sugerira čitaocu da bi narod koji voli svojeg vladara Josipa II. isto tako postupio. Ovdje je zapravo ocjena revolucionarnih zbivanja stavljena u usta jednog rodoljuba. Za razliku od ovog se u broju 35 od 29. rujna 1789. ona samo spominju u vrlo kratkoj vijesti, i to među domaćim vijestima iz Beča od 25. rujna: »Posljednjih je dana opet primijećeno da pristižu začuđujuće doznake novca iz Francuske, djelomično u mjenicama, na privatne račune. Vjeruje se da pripadaju onim ličnostima koje su pobjegle iz svoje domovine da bi izbjegle bijes rulje«. I u broju 61 od 29. prosinca 1789., posljednjem sačuvanom broju ovih novina, spominju se revolucionarni događaji. Ovaj put se u rubrici inozemnih vijesti koja donosi vijest iz Livorna od 2. prosinca javlja o situaciji na Korzici. Samo se jedna rečenica iz uvoda toj vijesti osvrće kritički na događaje u Parizu: »I na Korzici je uspostavljen novi francuski sistem. Sve je pod oružjem, ali nacionalisti nisu poticani zanosom i okrutnošću, kojima su se Parižani tako sramno iskazali«.

Na temelju dobivenih rezultata i stečenih spoznaja može se zaključiti da je istraženo područje zaokružena cjelina, te raspolaže s dovoljnim brojem dokumenata koji nam pružaju uvid u kulturne, društvene, političke i ekonomske prilike u Zagrebu u drugoj polovici 18. stoljeća. Cilj istraživanja bila je publicistika na njemačkom jeziku u Zagrebu toga doba. Istraživanje je provedeno na fondu Nacionalne i sveučilišne biblioteke i Knjižnice Metropolitane u Zagrebu. I rezultiralo je kraćim prikazom knjižarskih prilika u Zagrebu. Od 1750. do 1774. godine djelovala je u Zagrebu jedna, a otada do konca stoljeća dvije tiskare.

Na temelju dobivenih rezultata može se zaključiti da se u zadnjoj četvrtini 18 stoljeća u Zagrebu razvijala kultura i na njemačkom jeziku.

BIBLIOGRAFIJA PUBLIKACIJA NA NJEMAČKOM JEZIKU OBJAVLJENIH U ZAGREBU 1750—1800

Sastavila: *Daniela Živković*

Broj u okrugloj zagradi u tekstu označuje bibliografsku jedinicu iz »Bibliografija publikacija na njemačkom jeziku objavljenih u Zagrebu 1750—1800«.

1. ABUL Hasan, Aly ben Abdallah
Geschichte der mauritanischen Könige. Verfasst von dem arabischen Geschichtschreiber Ebul Hassan Aly ben Abdallach ben Ebi Zeraa. Aus dem Arabischen übers. und mit Anmerkungen erläutert von Franz von Dombay. Agram, Im Verlage der Bischöflichen Buchhandlung, 1794—1795. 8° (Got.)

T. 1. — 1794. 40 + CXII + 277 + 33 str.

2. 1795. X + 8 + 412 + 22 str.

2. AGRAMER deutsche Zeitung. Agram, Trattner, 1785—1786?

3. AMT der heiligen Messe zu der allerheiligsten Dreyfaltigkeit, wie solche aus dem römischen Missale in das Deutsche übersetzt worden. Nebst Morgen- und Abendgebet. Agram, Mit von Trattnerschen Schriften, 1786. m8° (Nepag.) (Got.)

4. AUERLESENE Gebeter eines ächten Christen oder Feurige Herzenserhebungen des Geschöpfes zu seinem Schöpfer. Agram, Gedruckt mit edlen von Trattnerischen Schriften, 1794. 8° (6) + 220 str. (Got.)

5. COMPLOYER, Albert
Der französische Freiheitsbaum in einer Rede über das Evangelium vom Senfkörnlein am 25-ten Sonntage nach Pfingsten ... vorgetragen ... Im Jahre 1792. (Vom P. Albertus, Kapuzinerordens tj. Albert Komploier.) 4 Aufl. Agram, Gedruckt mit Kotscheischen Schriften, 1795. 8° 34 str. (Got.)

6. COMPLOYER, Albert
Ermahnungsrede zum eifervollen Gebethe bei den dermaligen öffentlichen Angelegenheiten. Vorgetragen am letzten Sonntage des Jahres 1792. da auf hohen Befehl ... in der Stift- und Pfarrkirche zu Bossen abgehalten wurde. Ein Nachtrag zu der Rede vom Freiheitsbaume von dem Verfasser desselben p. Albertus, Kapuzinerordens ... Agram, Gedruckt mit Kotscheischen Schriften, 1795. 8° 31 str. (Got.)

7. DEUTSCHER Militär- und oekonomischer Schreibkalender für die Königreiche Kroatien, Dalmatien und Slawonien (God. 1800 i d.:) Neuer Militär- und Wirtschaftskalender. Agram, Gedruckt mit bischöflicher Schriften, (God. 1800—1830:) Gedruckt mit Novoszelschen Schriften, (God. 1831 i d.:) Gedruckt und im Verlage bey Franz Suppan, (Bez god.) 8°
Auf das Jahr ... 1795 ... 1800, 1801, 1802, 1803, 1804, ... 1807, 1808 ... 1810, 1811, 1812, 1813, ... 1815, 1816, ... 1819, 1820, 1821, 1822, 1823, ... 1825, ... 1827, ... 1830, 1831, 1832, 1833, 1834, 1835.

8. DOMBAY, Franz von
Auszug der Lebensgeschichte des Propheten Mohameds mit Bezug auf dessen Religions- und politische und moralische Gesetze. Vom Franz von Dombay. Agram, Im Verlage der k.k. priv. bischöflichen Buchhandlung, 1795. 8° 277 str. (Got.)

9. DOMBAY, Franz von
Popular-Philosophie der Araber, Perser und Türken. Theils gesammelt, theils aus Orientalischen Manuscripten übersetzt von Franz von Dombay. Agram, Im Verlage der Bischöfl. Buchhandlung, 1795. 8° 277 str. (Got.)

10. ENGELTHALER, P.
Der Kunsterfahrne Spargelgärtner und immerwährender Spargelkalender oder Kurze und deutliche Anweisung zur Erzeugung. Pflanzung und Behandlung des Spargels. Agram, Gedruckt mit Kais. kön. priv. bischöfl. Schriften, 1796. 16° 36 str. (Got.)

11. FRAGEN aus Der christlichen Lehre, Geschichten allgemein- und sondern Erdbeschreibung, Beschaffenheit des Königreichs Croatien, Rechnungs- und deutscher Rechtschreibungskunst, Woraus die Adelichen Jünglinge Melchior von Kanotay, Joseph von Kanotay und Paulus von Busan. Nach vollender ersten Schule der lateinischen Sprache unter der Anleitung ihres geistl. Hoffmeisters öffentlich sind geprüft worden zu Warasdin im Herbstmonat des 1772. Jahres. Agram, gedruckt bey Johann Anton Jandera, (Bez god.) 8° (8) str. (Got.)

12. FRIEDRICH II, pruski kralj
Briefe über die Liebe für das Vaterland oder Correspondenz des Anapistemon mit dem Philopatros. Aus dem Französischen übersetzt. Agram, Gedruckt bey Joseph Karl Kotsche, 1780. 8° 70 str. (Got.)

13. FUENF kurze Gespräche eines Christen mit einem Freydenker. Agram, Trattner, 1782.

14. GOTTSCHED, Johann Christian
Grammatica Germanica ex Gottschedianis libris collecta (per Josephum Ernestum Matthievich?) Ed. auctior et emend. (Lat. i njem. tekst) Zagrabiae, Typis Ioan. Thomae nobilis de Trattnern, (s.a.) 8° 238 str.

15. HOCHMEYER, Sebastijan
Meine Bemühungen zum Nutzen des Vaterlandes, wie nemlich auch die kleinen Flüsse des Königreichs Kroatien schiffbar gemacht werden können. Hrsg. von Sebastian Hochmeyer. Agram, Gedruckt mit von Novosselschen Schriften, (1799). 8° 43 str. + 2 table (Got.)

16. INHALT der Gegenstände aus denen sich die jungen Grafen Ludwig und Karl von Sermage ... zu heil. Creutz den 29 Juny um 4. Uhr Nachmittag unter der Anleitung ... Josephs von Sandor ... einer öffentlichen Prüfung unterwerfen im Jahre 1780. Agram, Gedruckt bei Joseph Karl Kotsche, (Bez god.) 8° (12) str. (Got.)

17. INHALT der Lehrgegenstände zur öffentlichen Prüfung der Schüler in der königl. Hauptnationalsschule in Agram Vormittag von 7 Uhr, Nachmittag von 3 Uhr zu Ende des Schuljahrs den September 1785. Agram, gedruckt bei Joseph Karl Kotsche, (Bez god.)

18. JOSEPH II, Car Svetoga rimskoga carstva njemačkoga naroda
Joseph des Zweiten Erinnerung an seine Staatsbeamten. Am Schlusse des 1783 ten Jahres. Agram, Gedruckt bey J. T. Edlen von Trattnern, (Bez god.) 8° 45 str.

19. KOLOSWARY, Stephan
Trauer-Rede welche bey Gelegenheit als die löbliche Agramer Gespannschaft und der Stadtmagistrat bey einem eigens in der Pfarrkirche zu st. Markus den 16ten Jenner errichteten Trauergerüste der geheiligten Seelenruhe Marien Theresiens, das letzte Opfer darbrachte. Gehalten von Stephan von Koloswary ... Agram, Bey J. Th. edlen von Trattnern, 1781. 8° 32 str. (Got.)

20. KORNIG, Franz
Krotische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen. Hrsg. von Franz Kornig, Lehrer. Agram, Im Verlage der Bischöflichen Buchhandlung, 1795. 8° 419 str. (Got. i lat.)

21. KROATISCHER Korrespondent
Agram, Trattner, 1789. (Nasl. nad tekstom.) 8° Jhg. 1789, N. 1—61 (3. VI — 29. XII)

22. LEHR-BUECHLEIN für die Anfängern aus Lesen, und die Christen-Lehr zugleich erlernen können. Knisicza za pochinajuče, iz koje steti y kerschanzki navuk szkupa navuchiti sze je mochi. (Hrv. i njem. tekst.) Agram, Gjedruckt bea Anton Jandera im Capitel, 1771. 16° (Nepag.)

23. MATIJEVIĆ, Josip Ernest
Pomum granatum worinnen durch die in dem Löbl. Warasdiner Generalat übliche Croatische Redens-Art der wahre Kern der Deutschen Sprache expliciret wird und dieses meinen lieben patriotischen Trivialisten, besonders denen, deren Wappen hier beygedruckt, zum leichtesten Begriff als ein nützlichtes Präsent zum neuen Jahr. Zusammengetragen durch Iosephum Matthievich weltlichen des Löblichen Agramer Dioeces in das sechste Jahr Priester. (Njem. i hrv. tekst.) Agram, Gedruckt und zu finden bey Anton Jandera, 1771. 8° 110 str. (Got. i lat.)

24. MITSCHERLING, Augustin
Rede bey dem Tode der Kaiserinn Königin Maria Therresia, höchstseligster Gedächtniß von A[ugustin] M[itscherling]. Agram, Gedruckt bey J. th. edlen von Trattnern, 1781. 8° 27 str. (Got.)

25. MITSCHERLING, Augustin
Rede bey dem Tode der Kaiserinn Königin Maria Theresia höchstseeligster Gedächtniß. Von Augustin Mitscherling. 2. verm. Aufl. Agram, Bey J. Th. Edlen v. Trattnern, 1781. 8° (8) + 30 str. (Got.)

26. PRENNER, Robert
Predigt von der Beichte, am vierten Sonntage in der Faste in der Pfarrkirche U. L. F. zum Schotten in Wien. Vorgetragen von P. Robert Prenner. Agram, Gedruckt mit Kotscheischen Schriften, 1795. 8° 26 str. (Got.)

27. RAMLER, Karl Wilhelm
Der Todt Jesu, ein Oratorium von dem berühmten Dichter Ramler, in Musick
gesetzt von Herrn Carl Heinrich Graun, Königl. Preußischen Kapellmeister. Agram,
Trattner, (Bez god.) 16° 16 str.

28. RELJKOVIĆ, Matija Antun
Nova slavonska, i nimacska grammatika. Neue Slavonische und Deutsche Gramma-
tik. Agram, gedruckt durch Anton Jandera p.t. Factorn, 1767. 8° XXX + 552 +
(8) str.

29. ROHR, Konrad von
Der Kurschmeid in der Noth oder Alles in einem. Bearb. und gewidmet zum
allgemeinen Besten von Konrad von Rohr. Agram, Gedruckt mit kais. könl. priv.
bischöf. Schriften, 1796. 8° (16) + 108 + (6) str. + tabele (Got.)

30. SCHWERDLING, Johann
Kirchweihpredigten und Homilien für das Landvolk. Agram, 1794. 8°

31. SCHWERDLING, Johann
Trauerrede auf Joseph II, Römischen Kaiser. Agram, Trtattner, 1790. m8° 32 str.

32. SCHWERDLING, Johann
Wald-Scenen und Natur-Schönheiten. Von Johann Schwerdling. Agram, Im Verla-
ge der Bischöflichen Buchhandlung, 1794. 8° (12) + 173 str. (Korice svakoga prim-
jerka posebno oslikane rukom!)

33. SCHWERDLING, Johann
Zwey Predigten vom besonderen Werthe der wahren Religion bei widrigen Schick-
salen der Staaten. Gesagt in der Pfarrkirche zu Warsdin ... von Johann Schwerd-
ling. Agram, Gedruckt mit Bischöflichen Schriften, 1795. 8° 76 str. (Got.)

34. SZENT-MARTONY, Ignac
Klage eines Seelenhirten beim Tode Josephs Gallyuff, Bischofs von Agram. Agram,
Trattner, 1786. 8° (4) str.

35. TISSOT, Samuel Auguste Andre David
Von der Onanie oder Abhandlung über die Krankheiten die von der Selbstbe-
fleckung herrühren (Orig. L'onanisme on dissertation physique sur les maladies
produits par la masturbation). Von Herrn Tissot. Nach der 5. beträchtlich verm.
Ausg. Aus dem Französischen übers. Agram, Gedruckt bey Joh. Thom. Edlen von
Trattnern, 1794. 8° (16) + 240 str. (Got.)

36. UNZER, Johann August
Medicinisches Handbuch. Nach den Grun setzen seiner medicinischen Wochen-
cschrif Der Arzt, von neuem ausgearbeitet. Bd. 1—2. Wien — Agram, Trattner,
1788—1792. 12° (28) + 506, 514 str.

37. VERZEICHNISS der Bücher, welche in der Kais. koenigl. privilegirten
von Novosselischen Buchhandlung in Agram um beygesetzte Preise zu haben sind.
Agram, Gedruckt mit von Novosselischen Schrifte 1796. 8° 135 str. (Got.)

38. WOHLGEMUTH, Filip
Trauerrede auf den Tod ... Johann Dedekowitch von Kumur ... Verfaßt in das
Deutsche übers. und vorgetragen von Philipp v. Wohlgemuth Dommherrn zu
Agram in der h. Markus Stadtpfarrkirche den 14ten März 1787. Agram, Gedruckt
bei Joseph Karl Kotsche, (Bez god.) 8° (12) str. (Got.)

39. ZAVJETEK navukov za očitni pretresz vuchenikov vu kraljevzki pervessni
narodni skoli vu Zagrebu na koncuz skolnoga leta miholschaka ... Inhalt der
Lehrgegenstände zur öffentluchen Prüfung der Schüler in der königlichen Haupt-
nationalschule in Agram zu Ende des Schuljahrs ... (Hrv. i njem. tekst.) Agram,
Gedruckt bei Joseph Karl Kotsche (Bez god.) 8° (Lat. i got.) 1780. (12) str. 1781.
(16) str.

40. ZIMMERMANN, Johann Georg
Von der Erfahrung in der Arzneykunst Neue Aufl. Agram, Trattner, 1793, 8° (10)
+ 759 str., 2 table

Literatura

- Andrić, N.: Iz njemačkog Zagreba. Život, Zagreb, 1900, 1, str. 22—24.
- Deželić, V.: Iz njemačkog Zagreba. Zagreb, A. Scholz, 1901.
- Deželić, V.: Kroatien-Slawonien. U: Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte, Bd. 2, Abt. 1. Wien, C. Fromme, 1914, str. 1069—1077.
- Dobronić, L.: Zagrebački građani prije dvije stotine godina. Kaj, god. 5, 1972, br. 7—8, str. 3—13.
- Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums (GV): 1700—1910. München, Saur, 1979—1987.
- Grafenauer, B.: Njemačko-jugoslavenski odnosi: Politički odnosi do XIX stoljeća. u: Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965, 6, str. 330—331.
- Hergešić, I.: Hrvatske novine i časopisi do 1848. Zagreb, 1936.
- Horvat, J.: Povijest novinstva Hrvatske. Zagreb, Stvarnost, 1962.
- Jakić, T.: Knjižarstvo kod Hrvata. u: Enciklopedija Jugoslavije. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1962, 5, str. 271—273.
- Jakić, T.: Zagrebački stampari XVIII i početkom XIX stoljeća. Knjiga i svet, god. 4, 1960, 37, str. 2—3.
- Katalog knjiga na jezicima jugoslavenskih naroda: 1517—1867. Beograd, Narodna biblioteka SR Srbije, 1984, sv. 10.
- Kessler, W.: Aus der Dominanz in die Marginalität. Separat iz: Deutsche Ostkunde, 32, 1986, 67—79.
- Kessler, W.: Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -slawonien zwischen Aufklärung und »Nationaler Wiedergeburt« (1767—1848). Archiv für Geschichte des Buchwesens, Frankfurt am Main, 1976, Bd. 16, st. 339—790.
- Kessler, W.: Lesebarrieren: Buch und Leser in Kroatien vom Ende des 18. bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts. u: Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Berlin, U. Camen, 1977, str. 321—346.
- Klaić, V.: Knjižarstvo u Hrvata. Zagreb, St. Kugli, 1922.
- Oršić, A.: Memoiren des Grafen Adam Oršić de Slavetić vom Jahre 1725—1814. Agram, Carl Albrecht, 1869.
- Pavličević, D.: Maksimilijan Vrhovac: život i djelo (1752—1827). u: Vrhovac, M.: Dnevnik, sv. 1. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (etc.), 1987, str. LII—LXXIX.
- Tkalac, I. von: Jugenderinnerungen aus Kroatien (1749—1823. 1824—1843). Leipzig, Otto Wigand, 1894.
- Živković, D.: Časopisi objavljeni u nas na njemačkom jeziku od početka jugoslavenske periodike do 1945. godine: diplomski rad iz bibliotekarstva. Zagreb, 1983. (Neobjavljeno)
- Živković, D.: Njemački jezik u Zagrebu u drugoj polovini 18. stoljeća: magistarski rad. Zagreb, 1987. (Neobjavljeno)

Z u s a m m e n f a s s u n g

DEUTSCHSPRACHIGE BUCH- UND ZEITSCHRIFTENPRODUKTION IN ZAGREB IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Daniela Živković

Die Zielsetzung dieser Arbeit ist die deutschsprachige Buch- und Zeitschriftenproduktion in Zagreb in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts zu erforschen. Die Arbeit enthält »Eine Bibliographie der in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Zagreb veröffentlichten deutschsprachigen Werke«. Die Untersuchungen wurden am Bestand der National- und Universitätsbibliothek und der Metropolitana Bibliothek in Zagreb vollzogen. Die geschichtlichen Umstände jener Zeit und die Struktur der Einwohner von Zagreb mit besonderer Rücksicht auf die potentiellen Leser der deutschsprachigen Werke wurden dargestellt. Dieser Darstellung folgt ein kurzer Abriss des Buchwesens in Zagreb. Von 1750 bis 1774 gab es in Zagreb nur eine und von 1774 bis zum Ende des Jahrhunderts zwei Druckereien.

Es wurde festgestellt, dass von 1750 bis 1800 in Zagreb vierzig Titel in deutscher Sprache in insgesamt 44 Bänden veröffentlicht wurden. Darin sind 37 Bücher und drei Periodika erfasst. Der Schwerpunkt liegt in der Behandlung dieser bibliographischen Einheiten nach thematischen Kreisen und Notierung der biographischen Daten über die Autoren. Ihrer Thematik nach sind diese Werke sehr verschieden. Die tabellarische Darstellung zeigt eine Produktion von neun religiös-erbaulichen und theologischen Werken, zwei landwirtschaftlichen Handbüchern, einen Werk aus technischem Bereich, drei medizinischen Büchern, sechs Gelegenheitschriften, vier Werken zur Bildung und Unterhaltung, vier Prüfungsheften, einem Lehrbuch, vier Grammatiken, zwei Veröffentlichungen aus dem Bereich der Politik und einem Katalog. Zur Periodika zählen ein Kalender und zwei Zeitungen. Die älteste in Zagreb erhaltene Zeitung »Kroatischer Korrespondent«, die 1789 erschien, wurde ausführlich behandelt. Die grösste Anzahl der deutschsprachigen Werke wurde im Jahre 1795 veröffentlicht (9 Bände). Unter den Verlegern nahm Trattner mit insgesamt 17 gedruckten Bänden den ersten Platz ein.

Auf Grund der Ergebnisse lässt sich schliessen, dass sich im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts in Zagreb eine deutschsprachige Kultur entwickelte. Die Autorin behauptet, dass das untersuchte Material von Bedeutung für die weiteren linguistischen Untersuchungen sein könnte.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 22

ZAGREB

1989.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 22

Za izdavača
dr. Nikša Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

AGIČIĆ DAMIR, prof. Strossmayerova 2 — 55425 Davor
ANDREIS MLADEN, Socijalističke revolucije 42 — Zagreb
ANTOLJAK dr. STJEPAN, Zajčeva 31 — Zagreb
BERTOŠA SLAVEN, student Filozofski fakultet — Zagreb
BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
BRANDT dr. MIROSLAV, Socijalističke revolucije 73 — Zagreb
BUDAK mr. NEVEN, Filozofski fakultet — Zagreb
CRNKOVIĆ GORAN, prof. Maršala Tita 170 — Opatija
ČORALIĆ LOVORKA, studentica Fil. fakulteta — Zagreb
GRGIN BORISLAV, prof. Baštijanova 54 — Zagreb
IVELJIĆ ISKRA, prof. Ilica 165 — Zagreb
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
KOLAR-DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet — Zagreb
KRIVOKAPIĆ mr. GORDANA, Institut za istoriju radničkog pokreta — Beograd
LAUŠIĆ dr. ANTE, Centar za istraživanje naroda i narodnosti — Zagreb
MATKOVIĆ STJEPAN, Šubićeva 3 — Zagreb
OČAK dr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
RICHTER ŽELJKA, prof. Povijesni muzej Hrvatske — Zagreb
STRČIĆ PETAR, Arhiv Hrvatske — Zagreb
ŠILOVIĆ DANJA, studentica Fil. fakulteta — Zagreb
ŠVAB mr. MLADEN, Leksikografski zavod »M. Krleža« — Zagreb
VRANJEŠ-ŠOLJAN dr. BOŽENA, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
ŽIVKOVIĆ mr. DANIELA, Sveučilišna i nacionalna biblioteka — Zagreb
